

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ АН УКРАЇНИ

На правах рукопису

Касьянов Георгій Володимирович

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 1920-х - 30-х РОКІВ:
СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ

07.00.02 - Історія України

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ - 1993

00814825 (S)

Робота виконана в Інституті історії України АН України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук,
професор Оноприєнко В.І.

доктор історичних наук, професор
Санцевич А.В.

доктор історичних наук, професор
Сирцова С.М.

Провідна установа – Запорізький державний університет.

Захист відбудеться "25" серпня 1993 р. о 11 год. на
засіданні Спеціалізованої вченої ради Д 016.31.01 по захисту дисер-
тацій в Інституті історії України АН України за адресою:
252001, м.Київ, вул. М.Грушевського 4.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту
історії України АН України.

Автореферат розісланий "25" серпня 1993 р.

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради

Пінчук Ю.А.

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

I. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Актуальність теми. Історія розвитку людства досить переконливо свідчить, що інтелігенції об'єктивно належить величезна роль у всіх без винятку сферах життя суспільства. Її стан, соціальний статус та функціональні можливості багато в чому визначають прогрес усього народу. Особливо наочно це проявляється під час глобальних історичних зрушень, одне з яких ми зараз переживаємо.

Спроба реформації радянського суспільства, започаткована всередині 1980-х років, несподівано для реформаторів перейшла на неконтрольований ними шлях і призвела до дезінтеграції унітарного Радянського Союзу, утворення в межах колишніх союзних республік нових суверенних держав, в тому числі України. В процесах демократизації, поширення гласності, зростання національної самосвідомості народу, згодом - в процесах досягнення самостійності України і розпочатої розбудови її державності виключна місія інтелігенції незаперечна. Інтелігенція стала духовним ферментом всіх визначних історичних подій останніх років, вона заклала інтелектуальний і духовний фундамент в справу досягнення незалежності України і зараз є одним з найдійовіших учасників складного процесу відбудови української держави, ініціатором відновлення духовної спорідненості зі світовою цивілізацією.

Поява інтелігенції на арені активного суспільно-політичного життя, її діяльна участь в історичних зрушеннях продемонстрували її творчий потенціал, перетворюючі сили, відродження споконвічних духовних засад її діяльності. Перехідна епоха виявила незаперечний факт існування в Україні інтелігенції в класичному значенні цього поняття. Та останні часи висвітлили й інше: невисокий рівень загальної і політичної культури значної частини інтелігенції, її невміння орієнтуватися в складній атмосфері соціальної напруженості, схильність до екстремізму з одного боку і політичного конформізму з іншого, громадську пасивність і безвідповідальність, прагнення до безплідних дискусій і словесних баталій. Гірким свідченням серйозної деінтелектуалізації і дегуманізації значної частини інтелігенції став форум інтелігенції України восени 1991 р.

Неоднозначне ставлення до інтелігенції в суспільстві. На одному полюсі - нестримна апологія інтелігенції, її можливостей, соціально-психологічних якостей, спроба відновлення гасла "інтелігенція - сіль землі". На іншому - соціальний негативізм щодо інтелігенції,

спроба протиславлення їй інших соціальних верств, стара звичка ставитися до неї як до соціального "прошарку". В цілому ж ставлення до інтелігенції багато в чому залежить від того, яке місце відводиться їй в соціальній табелі про ранги, яке її соціальне становище. Воно зараз задалеке від загальносприйнятого рівня цивілізованості. Матеріально-побутовий стан більшості представників інтелігенції залишається непривабливим. Державні витрати на розвиток культури, науки, освіти і охорони здоров'я вкрай незначні. Виникає загроза утворення лампен-інтелігенції, яка схильна до продукування і втілення в життя екстремістських політичних ідей. Рейтинг інтелігенції, поки що більш-менш високий у сфері ідейно-політичній, катастрофічно знижується в сфері соціальній.

Всі перелічені достоїнства і недоліки сучасної інтелігенції, її соціальний і соціально-політичний статус - це результат не тільки останніх років, а й усього попереднього її розвитку, розпочатого у 1920-ті - 30-ті роки. Сучасна інтелігенція є спадкоємицею покоління "нової, робітничо-селянської інтелігенції", які створювалися в той період. Коріння більшості соціальних і соціально-психологічних властивостей і рис сучасної інтелігенції, її становища в суспільстві, слід шукати саме в тих часах.

Тоді ж, у 1920-ті - 30-ті роки, була закладена і концептуальна основа вивчення історії інтелігенції у відповідності до якої остання вмонтовувалася у соціологічну схему "робітничий клас - селянство" як "прошарок", неповноцінний соціальний партнер. В результаті історія, соціологія, історіософія інтелігенції занедбані. Злам в цій галузі намітився тільки останніми роками.

Здається, вищенаведені міркування достатньо обґрунтовують актуальність даної теми. Для того, щоб з'ясувати соціальну роль і місце інтелігенції в сучасному суспільстві, треба досконало проаналізувати той соціально-історичний ґрунт, на якому вона сформувалася. Це допоможе і при визначенні основ державної соціальної політики щодо інтелігенції на майбутнє, бо розбудова цивілізованої європейської держави неможлива без створення високоякісної інтелігенції.

Предметом дослідження є інтелігенція радянської України 1920-х - 30-х років. В цей період співіснували два покоління інтелігенції: так звана стара інтелігенція, кадри якої сформувалися в дорадянський період, і нова інтелігенція, яка формувалася протягом саме 1920-х - 30-х років. Головну увагу приділено соціально-історичним аспектам процесу формування першого покоління нової інтелігенції і асиміляції в ньому її попередників. В цьому аспекті інтелігенція вивчається в дисертації як специфічна соціально-культурна група,

яка має свої соціальні, соціально-політичні, психологічні, соціокультурні, етичні та інші особливості. Це своєрідне соціокультурне явище, зі своїми особливостями розвитку і функціонування, яке акумулює в собі історично-культурний досвід, мораль, соціально-психологічні риси народу, продуктом розвитку якого є інтелігенція.

Хронологічні рамки дисертації визначаються тим, що саме в 1920-ті - 30-ті роки була створена нова, якісно відмінна від попередніх поколінь інтелігенція. Змінилися соціальні джерела її формування, вона різко зросла кількісно, знизився її культурний та інтелектуальний потенціал. У 1920-ті - 30-ті роки знищувалась стара інтелігенція та інтенсивно формувалась нова не тільки за своїм соціальним походженням, а й за системою світоглядових цінностей, що саме для інтелігенції має першорядне значення. В цей період сформувалась інтелігенція, яка склала інтелектуальну основу сталінського режиму і одночасно та, серед якої згодом виникла опозиція цьому режимові. Тоді ж в органічному, поступовому, еволюційному розвитку інтелігенції трапився розрив, був перерваний зв'язок між її поколіннями, зв'язок, необхідний для її нормального розвитку. Цей період логічно окреслюється також кінцем громадянської війни в Україні і початком Другої світової війни.

Всі дані наводяться в дисертації в межах України до 1 вересня 1939 р. - без західноукраїнських земель.

Мета дослідження. Метою дослідження є комплексний узагальнюючий аналіз змін в соціальному обличчі інтелігенції радянської України протягом 1920-х - 30-х років, всебічне вивчення і систематизація історичного досвіду соціальної політики держави щодо інтелігенції, виявлення головних тенденцій розвитку цієї соціальної групи в зазначений період.

Для досягнення цієї мети в дисертації ставляться такі завдання:

- на основі історіографічного аналізу дати оцінку рівня розробленості проблеми у радянській і закордонній історіографії, виявити перспективи подальшого вивчення цієї проблеми;
- дати характеристику архівних і опублікованих джерел, на основі котрих можливе поглиблення вивчення цієї проблематики;
- показати загальні закономірності і підсумки розвитку інтелігенції як специфічної соціальної групи в дорадянський період для порівняння з її розвитком в наступні роки;
- виявити і проаналізувати концептуальні основи соціальної політики радянської держави щодо інтелігенції, охарактеризувати рівень

втілення в життя цих настанов партійно-державними структурами;

- простежити головні напрями і показати соціальні джерела процесу творення нової інтелігенції, виявити соціально-політичну причинність цього процесу, оцінити його наслідки;

- дати статистичні характеристики змін в соціальному, професійному, національному, демографічному складі інтелігенції у 1920 - 30-ті роки, проаналізувати зміни в кількісному складі інтелігенції;

- проаналізувати соціально-конструктивну роль держави в справі творення нової інтелігенції і одночасно - виявити деструктивні напрями діяльності держави на цьому тлі;

- виявити специфіку розвитку інтелігенції як соціальної групи в Україні, показати відмінність цього процесу від подібних явищ в цілому по СРСР;

- показати взаємозалежність змін в політичному режимі країни зі зміною соціальних функцій інтелігенції в суспільстві;

- дати загальні характеристики соціально-психологічного обличчя інтелігенції на початок і кінець зазначеного періоду;

- на основі матеріалів дисертації виробити загальні наукові рекомендації щодо розбудови стосунків держави та інтелігенції в сучасний період, розробки основ соціальної політики держави щодо інтелігенції.

Новизна дисертації полягає в тому, що в ній вперше робиться спроба на основі широкого кола опублікованих і архівних джерел дати з нових позицій науковий соціально-історичний аналіз розвитку і функціонування інтелігенції радянської України в період 1920-х - 30-х років. Новим є концептуальний підхід до проблеми. В дослідженні нема апології партійно-державної політики щодо інтелігенції, разом з тим, оскільки ця політика мала колосальний вплив на розвиток цієї соціальної верстви, її аналізу приділена чимала увага. На противагу попереднім дослідженням подібного роду цей аналіз базується не на ідеологічних постулатах, а на суто наукових засадах. В дисертації відкинута соціологічна схема "робітничий клас - селянство - інтелігенція", в якій інтелігенції відводилася роль неповноцінного, веденого соціального партнера. Інтелігенція розглядається як специфічний соціокультурний феномен, успадкований новою владою від попереднього етапу розвитку суспільства. В дисертації вперше показаний процес дефеноменізації інтелігенції, перетворення більшої її частини на узвичасний шар "працівників розумо-

вої праці", зниження її інтелектуального, загальнокультурного і морально-етичного рівня.

Новим у пропонованому дослідженні є також те, що в ньому не обминаються ті проблеми, які інтенсивно, але без відповідної документальної бази розроблялися західними істориками і замовчувалися або спотворено інтерпретувалися історичною наукою в Україні. Це, зокрема, такі питання, як репресії проти інтелігенції 1920-х - 30-х років, створення атмосфери соціального негативізму в суспільстві по відношенню до інтелігенції, негласні заходи партії і держави, спрямовані на політичну нейтралізацію інтелігенції і регулювання її соціального складу тощо.

Вперше в дисертації на основі переписів 1926 і 1939 рр. і неопублікованих досі архівних джерел простежуються зміни в професійному, соціальному, національному і демографічному складі інтелігенції, її територіальному розподілі, даються узагальнюючі статистичні дані по цих параметрах.

Дисертація вводить у науковий обіг значну кількість архівних документів, які раніше були закритими для науковців-істориків, або не використовувались ними з ідеологічних мотивів. Крім того, вперше проведено узагальнюючий історіографічний аналіз праць західної /англомовної і україномовної/ історичної науки з даної проблематики. Дається також широкий огляд маловідомих архівних джерел з теми дисертації.

Методологічні основи дослідження. З точки зору методології дисертація побудована на принципах історизму, наукової об'єктивності, методологічного плюралізму. В дисертації в певній частині використані елементи наукової марксистської методології, зокрема при аналізі соціально-економічних аспектів проблеми застосовується принцип соціального детермінізму. При обмеженому використанні /як наукового інструментарію/ класового підходу в дисертації відсутня його абсолютизація. При розгляді статистичних схематів і питань політико-ідеологічних стосунків держави та інтелігенції застосовуються принципи об'єктивізму, структурного аналізу.

Наукова апробація головних положень дисертації. Результати дослідження, основні положення і висновки викладалися автором на суспільно-політичних читаннях "Історія класів і соціальних верств Української РСР" /Київ, травень 1986 р./, міжреспубліканській науково-практичній конференції, присвяченій 90-річчю академіка А.М.Панкратової /Донецьк, травень 1988 р./, ІУ суспільно-політичних читан-

нях "Молодь і сучасні проблеми історичної науки" /Чернівці, липень 1989 р./, У суспільно-політичних читаннях "Молодь і актуальні проблеми історичної науки" /Київ, травень 1990 р./, проходили апробацію у відділі історії культури українського народу Інституту історії України АН України. Матеріали дисертації також апробовані на семінарах в Альбертському університеті /Едмонтон, Канада/ та університеті Йорк /Торонто, Канада/.

Основні положення дисертації висвітлені у трьох монографіях і серії наукових публікацій і повідомлень. Загальний обсяг публікацій - 36 др. арк.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її основні положення і висновки, а також публікації матеріалів з неї можуть бути використані при підготовці спеціальних і узагальнюючих праць з історії української культури, при підготовці нормативних і спеціальних курсів з історії України для студентів вузів, а також для лекційної роботи серед ширшого загалу.

Можливе використання матеріалів дисертації державними і громадськими органами і організаціями при формуванні загальних засад соціальної політики щодо інтелігенції на сучасному етапі.

Структура дисертації визначається змістом проблеми, поставленою метою і завданнями дослідження. Дисертація складається з вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаної літератури і джерел.

На захист виносяться такі основні положення дисертації:

1. Аналіз доробку радянської і закордонної історіографії з даної теми свідчить про необхідність, з одного боку, узагальнюючого історичного дослідження розвитку інтелігенції радянської України у міжвоєнний період, з другого - виведення на новий якісний рівень цієї проблеми. Соціально-історичний аналіз інтелігенції має базуватися виключно на науковій методології, а також на основі загальнолюдських цінностей і пріоритетів.

2. Інтелігенція як соціально-історичний феномен оформувалася остаточно у другій половині XIX - на початку XX ст. За своїм соціальним складом, системою морально-політичних цінностей, світоглядом, нарешті професійною структурою вона не відповідала вимогам та інтересам держави "диктатури пролетаріату", а точніше, більшовицької партії, яка стала організаційно-структурним кістяком цієї держави.

3. Політика партії і держави щодо інтелігенції базувалася на абсолютизованому класовому підході. Найзагальніші основи цієї по-

літики були в теоретично-ідейному плані вироблені В.І.Леніним в часи громадянської війни і "воєнного комунізму". Її тактичною метою було залучення старої, дореволюційної інтелігенції до процесів побудови комуністичної держави, суспільства нового типу; стратегічною - створення нової за соціальними джерелами, характером праці і системою світоглядових цінностей інтелігенції, яка б обслуговувала інтереси цієї держави.

4. Ці суто суб'єктивні моменти збігалися з певними об'єктивними тенденціями. Україна в період 1920-х - 30-х років переживала процес суцільної модернізації /це була світова тенденція/, трансформації в інший тип суспільства, котрий потребував іншого типу інтелігенції. Стара інтелігенція, яка була породженням напівфеодалного аграрного суспільства, так чи інакше повинна була піти в небуття, її місце мала заступити нова. Цей процес, котрий природньо мав би відбуватися еволюційно-поступово, здійснювався катастрофічно-насильницьким, революційним шляхом, з відповідними соціальними і морально-політичними витратами.

5. З огляду на це в соціальній політиці партії і держави можна виділити на той час два головних елементи: конструктивний і деструктивний. Зміст першого визначався необхідністю збереження кадрів старої інтелігенції /на певний час/ і створення нової. Зміст другого - прагненням тоталітарної держави до ліквідації будь-якого інакодумства, опозиції, бажанням прискорити "відмирання класів". В обох випадках інтелігенція поставала об'єктом жорстко детермінованої ідеологічними настановами і політичною кон'юктурою соціальної політики.

6. В період 1920-х років, який приблизно збігається з періодом непу, різких змін в соціальному портреті інтелігенції не спостерігалось. Її соціальна, професійна, демографічна структура, національний склад в цілому відповідали дореволюційним показникам. Соціальний розвиток інтелігенції мав переважно еволюційний характер. Одночасно протягом усіх 1920-х років створювалися організаційно-технічні, соціально-політичні і культурні передумови для швидких змін у складі інтелігенції, в її соціальному обличчі.

7. На рубежі 1920-х - 30-х років, коли почалася прискорена модернізація суспільства і процес формування тоталітарної держави ввійшов у вирішальну фазу, з'явилася нагальна потреба у прискоренні формування нової інтелігенції. Зміни в соціальному обличчі інтелігенції дійсно набули революційного, катастрофічного характеру.

Якісно змінилися соціальні джерела її формування, різко збільшилась її кількість, змінилася професійна структура, соціально-психологічне обличчя. Фактично відбулася зміна історичних типів інтелігенції.

8. За певними якісними показниками /професійний, загальнокультурний рівень тощо/ нова інтелігенція значно поступалася старій. Її світогляд, обмежений офіційною ідеологією і "класовим підходом" був значно вужчий, вона мала інший тип моралі, соціальної поведінки. В позитивному сенсі вона відрізнялася від старої більш високим типом соціальної мобільності, енергійністю, прагненням до швидких змін. Позитивне значення мали певні зміни структурного характеру. Йдеться перш за все про інтенсивний розвиток деяких професійних загонів інтелігенції /науково-технічної наприклад/, фемінізацію і омоложення інтелігентної праці тощо. Разом з тим слід мати на увазі, що процеси формування нової інтелігенції в 1930-ті роки тільки за формою мали інтенсивний характер, за змістом вони були екстенсивними.

9. Нова інтелігенція, процес формування якої в головних рисах закінчився наприкінці 1930-х років, була продуктом цілеспрямованої соціальної політики. Вона в цілому перетворилась на слухняну виконавицю настанов режиму і позбавилась однієї з головних функцій інтелігенції - бути суспільним ферментом, критично мислячою верствою, яка не дає суспільству законсервуватися на певному рівні розвитку. Утім на певному етапі самовідтворення вона відродила ці свої якості, які власно і роблять її інтелігенцією.

Всі положення і висновки, наведені в дисертації, не можуть бути остаточною істиною. Вони базуються на сучасному рівні знань і осмислення проблем історії 1920-х - 30-х років. Ці проблеми, зокрема соціально-історичний аналіз розвитку інтелігенції потребують подальшого поглибленого і досконалого вивчення.

П. КОРОТКИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У передмові визначені цілі і завдання дослідження, обґрунтована його актуальність і наукова новизна, визначені головні положення, які виносяться на захист, охарактеризовані методологічні основи роботи.

Перший розділ "Історіографія і огляд джерел" починається з аналізу доробку української радянської історіографії в галузі історії інтелігенції радянської України 1920-х - 30-х років. В роки радян-

ської влади історична наука в цілому була підкорена інтересам розвитку іншої, теж відносно самостійної форми суспільної свідомості - ідеології, до того ж, офіційно-державної ідеології. Вона обслуговувала інтереси і політико-ідеологічні потреби правлячої партії, точніше, її верхівки. В такому стані історична наука проіснувала фактично до кінця 1980-х років.

Тільки останніми роками українська історична наука певною мірою визволилася з під ідеологічного диктату партії, хоча і залишається занадто ідеологізованою. Зараз вона продовжує відбивати впливи різних політичних сил - від прокомуністичних до націонал-демократичних і націоналістичних. Одночасно українська історична наука інтенсивно виконує цілу низку соціальних замовлень /достатньо згадати так звані "білі плями", чи орієнтацію на суто національні сюжети/. Попереду - відновлення суто наукових функцій історіографії, вироблення методологічних засад, ліквідація ізольованості від світової історичної науки тощо.

Ці вступні зауваги, - підкреслюється в дисертації, - треба враховувати, оцінюючи доробок української радянської історіографії в галузі вивчення проблем інтелігенції. Варто також згадати еволюцію загальних підходів до вивчення інтелігенції. У 1920-ті роки дослідники дивилися на інтелігенцію як на соціальний прошарок, який не відіграв самостійної ролі в суспільних і політичних процесах. У 1930-ті роки цей підхід набув рис соціального асиміляторства, коли деякі професійні загони інтелігенції розглядалися як частина робітничого класу /інженерно-технічна інтелігенція наприклад/. У 1936 р. в Конституції СРСР був декларований факт створення нової, робітничо-селянської інтелігенції. Тоді Й.В.Сталін висунув ідею про "стирання граней", відмінностей між класами, їхнє зближення і злиття в історичній перспективі. Це стало "керівництвом до дії" для усіх радянських істориків і фактично з цього часу і до кінця 1980-х років соціальна історія інтелігенції вивчалась саме в такому контексті.

Початковим етапом вивчення історії інтелігенції стали 1920-ті - 30-ті роки. Роботи цього періоду мали головним чином, злободенно-політичний, або соціологічний характер. Писалися вони або партійно-державними діячами, або на виконання соціальних замовлень "верхів".¹

В Україні протягом 1920-х років питання розвитку інтелігенції розглядалися в літературі головним чином в аспекті реформи системи підготовки кадрів інтелігенції, зміни соціальних джерел її формуван-

¹ Интеллигенция и Советская власть. -М., 1919; Луначарский А.В. Интеллигенция в ее прошлом, настоящем и будущем. -М., 1924 та ін.

ня. Серед подібних праць слід виділити статті і брошури Я.П.Ряппо, котрий очолював тоді Головне управління професійної освіти. Вони цікаві як поглядами самого автора на інтелігенцію, так і добре систематизованим статистичним матеріалом.¹ В концептуальному плані торкався проблем розвитку інтелігенції народний комісар освіти початку 1920-х років Г.Ф.Гринько.² Великий масив статистичних даних про інтелігенцію і студентство 1920-х років містить досить об'єктивна робота Я.Звігальського і В.Іванова.³

На рубежі 1920-х - 30-х років кількість літератури, яка так чи інакше стосувалась інтелігенції, різко зросла. Це було обумовлено двома головними обставинами: з одного боку, інтелігенція, в першу чергу, стара, стала об'єктом "класової боротьби", по-друге, партійно-державними структурами був взятий курс на форсовану підготовку кадрів нової інтелігенції. Відповідну спрямованість мала і література цього часу: це були або брошури про "шкідництво", "контрреволюційність" чи "націоналізм" старої інтелігенції⁴, або дослідження, спрямовані на обґрунтування "великого стрибка" в справі підготовки нової інтелігенції.⁵ Незважаючи на політико-ідеологічну обумовленість останніх праць, вони містили досить цікаві узагальнюючі дані про соціальний і професійний склад інтелігенції і ще мали елементи наукового аналізу.

З середини 1930-х років з літератури, яка стосувалася проблем

¹ Ряппо Я. Реформа высшей школы на Украине в годы революции /1920-1924/: Сб. ст. и докл. -Х., 1925; Його ж. Радянське студентство /Характеристика вузів України/. -Х., 1928 та ін.

² Гринько Г. Очередные задачи советского строительства в области просвещения. -Х., 1920 та ін.

³ Звіга ьський Я., Іванов В. Професійна освіта на Україні. -Х., 1927.

⁴ Див.: Крумин Г. Шахтинский процесс. -М.-Л., 1928; Экономическая контрреволюция в Донбассе: Итоги "шахтинского дела". -М., 1928; Бройде С. Вредительство, шпионаж и белый террор. -М., 1930; Любченко П. Шляхи і банкрутство української контрреволюції. -Х., 1930; Ахматов Л. Українська контрреволюція на культурному і літературному фронті. -Х., 1930 та ін.

⁵ Тун Я. Кадри народного хозяйства. -Х., 1930; Вейлин А. Кадры специалистов СССР. Их формирование и рост. -М., 1935; Ренке В.П. Кадры инженерно-технического персонала каменно-угольной промышленности Донецкого бассейна. -Х., 1930 та ін.

розвитку інтелігенції, зникає будь-який науково-історичний чи науково-соціологічний зміст. Уся вона набуває характеру коментаторського додатку до тих чи інших висловлювань Сталіна, чи положень "Короткого курсу історії ВКП/б/". В цьому ряді можна виділити лише одну, досить об'ємну роботу колективу авторів, скоріше за все підготовлену в апараті наркомату освіти УРСР. Це збірник "На фронті культури", виданий у 1935 р. у Києві. Ця книжка є своєрідним путівником по всій панорамі репресій і переслідувань інтелігенції України починаючи з 1933 р. Свого часу, коли факти масових репресій серед інтелігенції України "ло важко підтвердити документально, це видання було одним з небагатьох достовірних джерел інформації про ці події, яке з'явилось в Радянському Союзі і не потрапило до спеціонду."

Протягом 1940-х - першої половини 50-х років проблеми соціальної історії інтелігенції України періоду перших двох десятирічч радянської влади фактично не вивчались. Серія кандидатських дисертацій, підготовлених на вузькій джерельній базі, торкалася окремих аспектів цієї проблеми і була витримана цілком в дусі підходів кінця 1930-х років. Фактично це був розширений коментар до теми "провідна роль КПС у створенні нової інтелігенції".¹ Приблизно в такому ж плані висвітлюються деякі проблеми створення нової інтелігенції в другому томі "Історії Української РСР", виданому у 1956 р.

Певне поживалення досліджень з історії інтелігенції і розширення тематики в цій галузі спостерігається у другій половині 1950-х - на початку 60-х років. "Першою ластівкою" стала монографія О.В.Слущького, автор якої, розглядаючи проблеми культурної революції в Україні, вперше приділив спеціальну увагу /звичайно, в апологетичному контексті/ проблемі змін соціальних джерел формування нової ін-

¹ Див.: Бабко Ю.В. Коммунистическая партия в борьбе за создание новой технической интеллигенции в годы первой пятилетки /1928 - 1932 гг./ /По материалам высшей технической школы УССР/: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. -К., 1955; Горак В.В. Борьба КПСС за идейное вооружение советской интеллигенции в третьей пятилетке /1938 - 1941/ /На материалах Украины/: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. -К., 1954; Терентьев В.П. Подготовка инженерно-технических кадров на Украине в годы первой пятилетки /для тяжелой промышленности/: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. -Х., 1955 та ін.

телігенції у 1926 - 1929 рр.¹ Серед найцікавіших праць цього періоду слід згадати монографію Г.М.Шевчука, в якій вперше було піднято цілий ряд нових проблем і сюжетів, які прямо стосувалися саме соціальних аспектів розвитку інтелігенції.² Питанням підготовки нової інтелігенції була присвячена монографія Ю.О.Курносова і А.Г.Бондар, де давалися узагальнюючі характеристики цього процесу.³

Протягом 1960-х років вийшла серія узагальнюючих праць, присвячених не стільки аналізу, скільки констатації "успіхів культурної революції" в УРСР і СРСР: Проблеми історії інтелігенції мали тут допоміжний, ілюстративний характер.⁴

Нових концептуальних підходів в ці роки не виникло. Дещо розширилась архівно-джерельна база досліджень та їхня тематика. З'явилися праці, спеціально присвячені історії інтелігенції 1920-х - 30-х років. В той же час остаточно сформувався цілий блок схем і стереотипів, в рамках яких розгорталися подальші дослідження цієї проблематики.

Головною і обов'язковою для всіх дослідників історії інтелігенції радянського періоду стала тема "провідної ролі партії" у всіх суспільних перетвореннях і зокрема в створенні нової інтелігенції: Соціальна історія радянського періоду вивчалася виключно в рамках схеми "робітничий клас /провідний/ - селянство /союзник/ - інтелігенція /прошарок, або несаможиття верства/". Склався певний канон щодо вивчення соціальної суті процесу формування нової інтелігенції. Посилаючись на В.І.Леніна, дослідники виділяли три шляхи формування: залучення старої інтелігенції до соціалістичного будівництва та її перевиховання; підготовка нової за соціальним походженням інтелігенції в системі спеціальної освіти; висування та перехід в ка-

¹Слущкий О.В. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію України /1926 - 1929 рр./ -К., 1957.

²Шевчук Г.М.: Культурне будівництво на Україні у 1921 - 1925 рр. -К., 1963.

³Курносів Ю.О., Бондар А.Г. У навчанні та праці: Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР. -К., 1964.

⁴Див.: Гутянський С.К. Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні. -К., 1960; Його ж. В.І.Ленін і культурне будівництво на Україні. -К., 1965; Золотоверхий І.Д. Становлення української радянської культури /1917 - 1920 рр./ -К., 1961; Розвиток української культури за роки Радянської влади. -К., 1967 та ін.

тегорію інтелігенції представників інших класів і верств через професійну перекваліфікацію. Будь-які новації дозволялися тільки в рамках цього канону і для його удосконалення. Виключно в апологетичному плані трактувався процес формування інтелігенції з робітників і селян. "Залучення і перевиховання" старої інтелігенції подавалося тільки в позитивних аспектах. Незмінними залишалися стереотипи 1930-х років: поділ інтелігенції за політичними поглядами на "пролетарську", нейтральну, співчуваючу і ворожу; не піддавалась сумнівам міфологія щодо "шкідництва", "буржуазного націоналізму" старої інтелігенції; стара інтелігенція оцінювалась з точки зору її корисності для процесу соціалістичного будівництва і т.п. З другої половини 1960-х років повернулися, або знову були реанімовані ідеологічні табу на цілу серію сюжетів і тем з історії інтелігенції. Замовчувалися, або коментувалися в офіційній площині факти переслідувань і репресій інтелігенції. Згадувалися виключно негативно чи не згадувались взагалі багато видатних діячів української науки і культури. "Непопулярними" стали сюжети про національну інтелігенцію.

Поглибився процес провінціалізації української історичної науки взагалі і досліджень з історії інтелігенції зокрема. Праці московських істориків неофіційно стали вважатися зразком для українських. Так, в галузі історії інтелігенції зразком для українських дослідників стали праці С.О.Федюкіна.¹ Фактично ідеї і сюжети, розгорнуті в його книжках, просто повторювались українськими дослідниками з використанням "місцевого матеріалу". Принаймні тема "Радянська влада і старі спеціалісти" з'явилася на сторінках історичних праць в Україні після виходу його книжок. Найбільш плідно розробляла її В.П.Литвинова, деякі сюжети досліджені також В.М.Шейко та С.П.Михеевим.²

¹ Див.: Федюкин С.А. Советская власть и буржуазные специалисты. -М. 1965; Його ж. Великий Октябрь и интеллигенция: Из истории вовлечения старой интеллигенции в строительство социализма. -М., 1972 та ін.

² Литвинова В.П. З історії залучення старої технічної інтелігенції до соціалістичного будівництва на Україні в 1917-1921 рр.// Питання історії народів СРСР. -1971. -Вип.ІІ; Йї ж. Діяльність Української Ради народного господарства по залученню старих спеціалістів до соціалістичного будівництва /1918-1920 рр.// Питання історії СРСР. -1975. -Вип.І9; Литвинова В.П., Шейко В.М. Привлечение буржуазных специалистов к обороне и хозяйственному строительству в УССР// Вопросы истории СССР. -1983. -Вип.28; Михеев С.П. До питань

Взагалі ж проблеми історії інтелігенції 1920-х - 30-х років були в 1970-ті роки на Україні певною мірою занедбані. Питання історичного розвитку інтелігенції згадувалися або як складова частина соціально-економічної історії та історії класів¹, або як складова історії культури, освіти тощо.² Якщо на загальносоюзному рівні проблеми історії інтелігенції були удостоєні узагальнюючих праць³, в Україні ця тематика подрібнювалась і підпорядковувалась іншим проблемам.

Певне зростання інтересу до історії інтелігенції спостерігалось на протязі 1980-х років. Сюжети з цієї тематики з'являються в працях В.М.Даниленка,⁴ в історико-партійному аспекті висвітлюються в книзі В.Я.Білоцерківського⁵, в узагальнюючому плані вони подаються в колективній монографії Інституту історії партії при ЦК КПУ.⁶

ня про діяльність більшовиків України по залученню старої інтелігенції на бік Радянської влади // Укр. іст. журн. -1983. -№11, та ін.

¹ Коновалов М.А. Вирішальна сила соціалістичної реконструкції /Діяльність КП України по підготовці та вихованню індустріально-технічних кадрів/. -К., 1973; Сырцова С.М. Рабочий класс Украины на завершающем этапе социалистической индустриализации. -К., 1979.

² Ленінське вчення про культурну революцію та його здійснення на Україні. -К., 1970; Вистров М.А. Керівна роль КП/б/У в галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму. -Х., 1974; Брега Г.С. Сотрудничество советских республик в области науки в годы первой пятилетки. -К., 1978; Комаренко Н.В. Установи історичної науки в Українській РСР /1917 - 1937 рр./ -К., 1973 та ін.

³ Советская интеллигенция: /История формирования и роста. 1917-1965 гг./ -М., 1968; Советская интеллигенция: Краткий очерк истории /1917 - 1975 гг./ -М., 1977.

⁴ Даниленко В.М. Сотрудничество УССР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма. -К., 1981; Його ж. Рабочий класс и культурная революция на Украине. -К., 1986.

⁵ Білоцерківський В.Я. Комуністична партія - організатор культурної революції на Україні /1926-1937 рр./ -Х., 1985.

⁶ Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине. -К., 1982.

У 1985 р. вийшла монографія Л.І.Ткачової, в якій вперше в радянській історіографії всебічно і узагальнююче розглянуті питання формування і діяльності інтелігенції радянської України в 1920-ті - 30-ті роки.¹ Цю книжку можна вважати своєрідним підсумком розвитку досліджень в даній галузі протягом 1950-х - 70-х років.

На початку так званої перебудови в Україні вийшли відразу дві колективні монографії, які безпосередньо стосувалися соціальної історії інтелігенції.² Концептуально підпорядковані ідеї зближення класів і соціальних верств в ході побудови соціалізму, вони в цьому відношенні не додали нічого нового в розробку теми. Щоправда, монографія, присвячена питанням історіографії і методології досліджень історії інтелігенції, перша такого роду праця в українській історіографії, і зараз цікава для оцінки рівня розвитку розробок в цій галузі.

Література кінця 1980-х - початку 90-х років, на думку автора, працювала на виконання соціального замовлення - ліквідацію так званих "білих плям".³ Це обумовило і рівень подання матеріалу. Здебільшого ці праці мають фактографічний, історико-публіцистичний характер, їхній науково-аналітичний рівень невисокий, вони присвячені головним чином темі репресій і переслідувань інтелігенції, персоналіям тощо. Проте, вони виконали певну суспільну і наукову функцію: заповнили деякі фактологічні прогалини і створили ґрунт для більш спокійного і виваженого вивчення проблем історії 1920-х - 30-х років, у тому числі тих, що стосуються інтелігенції.

¹ Ткачова Л.І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. -К., 1985.

² Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917 - 1937. -К., 1987; Интеллигенция Советской Украины /некоторые вопросы историографии и методологии исследования/. -К., 1988.

³ Див., наприклад: Про минуле - заради майбутнього. -К., 1989; Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. -К., 1990; Табачник Д., Сидоренко О. За стандартними звинуваченнями. -К., 1990; Сталінізм: Деякі аспекти зовнішньої та внутрішньої політики; Репресії проти військових кадрів на Україні. -Препринт. -К., 1988; Держава і українська інтелігенція /деякі проблеми взаємовідносин у 20-х - на початку 30-х років/. -Препринт. -К., 1990, та ін.

Останнім часом з'явилися і перші дисертаційні дослідження, де з нових позицій подаються окремі проблеми історії інтелігенції радянської України 1920-х - 30-х років.¹ Вони цікаві перш за все новим фактологічним матеріалом і спробами переосмислити деякі усталені стереотипи.

Наостанок слід згадати праці не стільки наукового, скільки історико-публіцистичного характеру, які писалися в 1960-ті - 70-ті роки в Україні й розповсюджувалися в "самвидаві". Книга І.М.Дзюби, спеціально не присвячувалася історії інтелігенції, однак торкалася деяких проблем національної культури і інтелігенції, які офіційна історіографія замовчувала.² Літературно-історичний есей Гелія Снегір'єва вперше в Україні правдиво висвітлив перебіг подій справи "Спідки визволення України", розкрив аморальність і підступність репресивної політики держави щодо старої інтелігенції.³

Підсумовуючи результати попередніх досліджень історії інтелігенції радянської України 1920-х - 30-х років, дисертант робить висновок, що вони створили певний фактологічний ґрунт для подальшого вивчення проблеми, однак в силу вже згаданих причин вона потребує і нової фактології, нової методології, якісно інших підходів.

Значний внесок в розробку проблеми зроблений зарубіжною історіографією. Початковий етап досліджень історії інтелігенції радянської України 1920-х - 30-х років припадає на 1940-ві - 50ті роки і пов'язаний перш за все з працями українських емігрантів. Однією з найцікавіших праць цього періоду можна вважати книжку В.Петрова, яка на відміну від багатьох сучасних йому видань мала високий аналітичний рівень.⁴ Цікава теза автора про те, що ліквідація протилежності між фізичною і розумовою працею, здійснювана більшовиками, обернулася на знищення старої інтелігенції.

Суто описовий характер мала робота С.Підгайного, написана за матеріалами його власних спостережень і спогадів - одне з перших свідчень з історії репресій проти української інтелігенції. Незважаючи

¹ Неженцев Ю.И. Деятельность общественных организаций научно-технической интеллигенции Украины /20-е - 30-е годы/: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. -К., 1991; Табачник Д.В. Массовые репрессии против интеллигенции Украины во второй половине 30-х - начале 40-х годов: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук в виде науч. доклада. -К., 1992.

² Дзюба Іван Інтернаціоналізм чи русифікація? -Мюнхен, 1969.

³ Снегір'єв Гелій Набої для розстрілу. -К., 1990.

⁴ Петров Віктор Українські культурні діячі 1920-1940 рр. - жертви більшовицького терору. -Нью-Йорк, 1959.

на це, вона й надалі залишається одним з цікавіших досліджень такого плану.¹

Взагалі чи не найголовнішою темою досліджень еміграційних істориків стала репресивна політика держави щодо української інтелігенції.² Пояснюється це тим, що офіційна радянська історіографія вперто замовчувала ці проблеми, а також впливом "холодної війни". Втім, це не завадило появі праць більш широкого плану, які не мали яскравого ідеологічного забарвлення. Це перш за все об'ємна і дуже цікава фактологією монографія Н.Полонської-Василенко з історії ВУАН, книжка І.Майстрєнка, яка торкається історії боротьбистів, та робота Д.Луцького про літературні процеси 1920-х - 30-х років.³ Неважко помітити, що західні дослідники, відрізани від радянських архівів, досліджували ті теми, для яких вони мали матеріал, що, звичайно, не сприяло всебічній розробці тематики з історії інтелігенції радянської України.

З англomовних праць періоду 1950-х - 60-х років варто згадати монографії К.Меннінга, Ю.Бориса та Р.Саллівана.⁴ Всі вони присвячені

¹ Підгайний Семен Українська інтелігенція на Соловках. -Б.м., 1947.

² Лавриненко Ю. Розстріляне відродження /Антологія/. -Париж, 1959; Збірник на пошану українських учених, знижених більшовицькою Москвою // Записки наукового т-ва ім; Т.Г.Шевченка. -Париж - Чикаго, 1962. -Т.СLXXIII; The black Deeds of the Kremlin. A White book. The Book of testimonies. -Toronto, 1953 ; Hryhory Kostyuk Stalinist Rule in the Ukraine. A Study of the Decade of Mass Terror. New-York, 1960, та ін.

³ Проф., д-р Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук /нарис історії. -Ч.І /1918 - 1930/. -Мюнхен, 1955; -Ч.2 /1931 - 1941/. -Мюнхен, 1958; Majstrenko I. Borot'bism: A Chapter in the History of Ukrainian Communism. -Н.-Y., 1954; George S.N.Luckyj Literary politics in the Soviet Ukraine: 1917-1934. -Н.-Y., 1956.

⁴ Clarence E. Menning Ukraine under the Soviets. -Н.-Y., 1953; J.Boris The Russian Communist Party and the Sovetization of Ukraine. 1917 - 1923. -Stockholm, 1960; R.S.Sullivant Soviet politics in the Ukraine. 1917 - 1957. -Н.-Y., 1962.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

аналізу політики Комуністичної партії в Україні і приділяють інтелігенції епізодичну увагу /за виключенням К.Меннінга/. В Р.Салівана одна з головних ідей - протистояння партії та інтелігенції в Україні, головна причина якого полягає в прагненні партії до диктатури і протилежному прагненні інтелігенції до свободи духовного життя. К.Меннінг головну увагу приділив політичним і творчим позиціям видатних діячів культури 1920-х років. Досить цікавим є його висновок, що створення єдиних творчих спілок у 1930-ті роки було своєрідною колективізацією інтелігенції.

Серед праць зарубіжних дослідників особливе місце належить історіософським есеям І.Лисяка-Рудницького, які досі не втратили наукової цінності завдяки об'єктивності аналізу і глибині узагальнень.¹

Найцікавішими дослідженнями 1970-х - 80-х років, які безпосередньо стосувалися історії української інтелігенції 1920-х - 30-х років слід вважати фундаментальну, хоча іноді дещо однобічну, монографію І.Кошелівця про М.Скрипника,² книгу Дж.Мейса з політико-біографічними нарисами про видатних діячів українського національно-культурного відродження 1920-х, і вельми змістовну монографію В.Кравченка, де фактично вперше в зарубіжній україністиці розглядаються питання соціального розвитку української інтелігенції.³ Ці праці є наочним свідченням відходу західних дослідників від стереотипів "холодної війни", їхнього переходу до більш високого рівня узагальнень.

Нарешті, слід згадати цілий ряд праць західних авторів, які не стосувалися безпосередньо теми даного дослідження, однак містять матеріал, котрий дає багато для її осмислення і визначення підходів. Це одне з найкращих досліджень з історії формування радянської технічної інтелігенції К.Бейлза,⁴ книжка В.Данкем про еволюцію духовних цінностей інтелігенції у 1930-ті роки, її дегуманізацію, написа-

¹ Ivan L. Rudnytsky *The intellectual origins of Modern Ukraine// Essays in Modern Ukrainian History.* -Edmonton, 1987; Його ж. *Виродження та відродження інтелігенції// Між історією і політикою.* -Мюнхен, 1973.

² Кошелівець Іван Микола Скрипник. -Сучасність, 1972.

³ James E. Mace *Communism and The Dilemmas of National Liberation. National Communism in Soviet Ukraine (1918-1933).* -Cambridge-Massachusetts, 1983; Bohdan Krawchenko *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine.* -London, 1987.

⁴ Kendall E. Bailes *Technology and Society under Lenin and Stalin: Origins of the Soviet Technical Intelligentsia. 1917-1941.* -Princeton, New-Jersey, 1978.

на на основі аналізу художньої літератури того часу¹; і нарешті, величезні за обсягом праці Р.Конквеста, в яких подається хроніка сталінського терору 1930-х років, оцінюється його вплив на інтелігенцію.²

Віддаючи належне доробкові західних істориків в галузі історії інтелігенції 1920-х - 30-х років, автор зауважує, що питання соціального розвитку інтелігенції радянської України розроблені тут недостатньо, що ще раз підкреслює необхідність такого дослідження.

Основу джерельної бази дисертації складають архівні документи. В дослідженні використані матеріали п'яти центральних архівів України, Росії і Чехії /всього 34 фонди/. Особливе значення мали документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України /ЦДАГО України/, які дали змогу авторові простежити формування механізму партійно-державної політики щодо інтелігенції /ф.І ЦК КПУ, оп.6, 20/ і містять багатющі, часом унікальні матеріали практично про всі сторони життя інтелігенції періоду 1920-х - 30-х років: від її матеріально-побутового становища до настроїв в її середовищі. Ці документи мають також досить високий рівень достовірності.

Архівні матеріали з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України /ЦДАВО України/, використані в дисертації, можна умовно поділити на дві групи: ті, що раніше вибірково використовувалися дослідниками, і ті що взагалі перебували поза увагою істориків, або були недоступні для них. До масових джерел можна віднести матеріали профспілкових організацій інтелігенції /ф.2605, 2602, 2595, 2755 та ін./, які розчинені в матеріалах профспілок робітників. Тут міститься величезний масив інформації фактично про всі аспекти життя і діяльності технічної інтелігенції, її склад.

Інформативно насичені матеріали Наркомату освіти УСРР /ф.166/, профспілки робітників освіти УСРР /ф.2717/, Всеукраїнської комісії сприяння вченим - БУКСВ /ф.331/. Вони стосуються переважно вчителів, наукової та вузівської інтелігенції, частково - літературно-мистецької інтелігенції. Значна частина документів саме цих фондів раніше

¹ Vera S. Dunham In *Stalins Time: Middle-Class Values in Soviet fiction*. -Canberra, 1976.

² Conquest R. *The Great Terror: Stalinist Purge of the Thirties*.

-New York, 1968; *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and the Terror-Famine*. -London, 1985.

не використовувалась дослідниками з ідеологічних мотивів /дані про репресії та чистки серед інтелігенції, про адміністративне регулювання її складу тощо/. Для висвітлення різних аспектів репресивно-наси́льницької політики держави щодо інтелігенції велике значення мають матеріали фондів Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів - БУАМЛІН /ф.І249/, Всеукраїнської Академії сільськогосподарських наук - БУАСГН /ф.І055/, Верховного суду УРСР /ф.24/.

Для висвітлення теми "інтелігенція і українізація" вельми важливі документи фонду Наркомату робітничо-селянської інспекції УСРР /ф.539/, які дають досить об'єктивну картину впливу політики українізації на інтелігенцію. Допоміжний характер мають матеріали особистого фонду Я.П.Ряппо, котрий у 1920-ті роки очолював Головне управління професійної освіти республіки і мав доступ до реальної інформації про розвиток і функціонування системи вищої освіти.

Матеріали московських архівів багаті на узагальнюючий матеріал. Вони суттєво доповнюють ті інформаційні прогалини, що є в фондах архівів України. Це, зокрема, статистичні матеріали про загальну кількість, внутрішню структуру і склад інтелігенції України, які зберігаються в фонді Центрального управління народно-господарського обліку - ЦУНГО СРСР /ф.І562/ Російського державного архіву народного господарства /РДАНГУ. Велику цікавість представляють документи фонду Всесоюзної асоціації робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву /ВАРНІТСО/ цього ж архіву, які дають уявлення про діяльність українського відділення цієї офіційної організації /ф.4394/.

Досить об'ємна інформація узагальнюючого змісту з Державного архіву Російської федерації /ДАРФ/ використана в дисертації при роботі сюжетів, що стосуються науково-викладацької та вчительської інтелігенції /ф.5462 - Центрального комітету профспілки робітників освіти СРСР/, інженерно-технічної інтелігенції /ф.5548 - Всесоюзної центральної ради професійних спілок, та фонди галузевих профспілок - ф.5475, 5469, 5459 та ін./

Даючи загальну оцінку архівним документам, використаним в дисертації, автор вказує на те, що основний масив цих джерел припадає на 1920-ті роки. Матеріали наступного десятиріччя зберіглися гірше і хибують на фрагментарність. Крім того, вони значною мірою фальсифіковані в ті роки на догоду політико-ідеологічній кон'юктурі. Більшою мірою це стосується документів громадських організацій, меншою - відомчої інформації закритого характеру.

З документів Центрального державного архіву м.Прага використані матеріали фонду Російсько-українських емігрантських об'єднань. Головним чином це документи, які стосуються долі окремих представників

інтелігенції.

В дисертації використана велика кількість опублікованих джерел. Це праці партійних і державних діячів /В.І.Леніна, М.І.Бухаріна, М.О.Скрипника, В.П.Затонського, П.П.Постішева та ін./, які дають можливість простежити формування основ державної політики щодо інтелігенції, збірки документів партійних, державних, господарських органів і громадських організацій, за якими можна простежити, як ця політика проводилась в життя. Важливий комплекс джерел представляють статистичні матеріали: переписи населення 1923 і 1926 рр., партійні і профспілкові переписи, статистичні збірки, довідники тощо, які дають уявлення про склад інтелігенції, її професійно-кваліфікаційні характеристики і т.п. Фактично не використовувались попередні дослідниками матеріали судових політичних процесів над інтелігенцією, які у вигляді стенограм і звітів друкувалися в 1920-ті 30-ті роки. Певний інтерес представляють збірки документів з історії культурного будівництва, хоча вони і комплектувалися тільки з метою підтвердити успіхи культурної революції в УРСР.

Варто зауважити, що як і у випадку з архівними джерелами, опубліковані матеріали теж мають різний рівень достовірності. Статистика і документальні збірки 1920-х років значно вищі за якістю, ніж документи 1930-х, які дедалі більше "корегувалися" на догоду політичній кон'юктурі.

До джерельної бази дисертації відносяться матеріали періодичної преси. Це журнальна періодика: партійні видання "Известия ЦК КП(б)У", "Большовик України", Партробітник України, відомчі журнали "Шлях освіти", "Червоний шлях" та ін., видання громадських організацій інтелігенції "Инженерный труд", "ВАРНІТСО", "Научный работник" тощо. Величезним за обсягом інформації масивом джерел є газетна періодика. В дисертації використані матеріали як центральних /"Правда", "Труд"/ так і республіканських газет /"Вісті ВУЦВК", "Комуніст" тощо/.

Додатковим, але вельми цінним джерелом була мемуарна література, яка видавалася як в СРСР /спогади С.О.Патона, І.П.Бардіна/, так і на Заході /мемуари І.Майстренка, В.Сокола, Г.Костюка/.

Отже, на думку автора, в сучасних умовах дослідник історії інтелігенції має в своєму розпорядженні оптимальний комплекс джерел для всебічного висвітлення найрізноманітніших аспектів історії інтелігенції 1920-х - 30-х років.

У другому розділі "Інтелігенція в системі соціально-політичних відносин радянського суспільства" спочатку простежується історична

генеза інтелігенції; яка почалася ще в часи Київської Русі. Протягом другої половини XIX ст. інтелігенція в Україні остаточно сформувалась як соціально-історичний феномен. Вона набула стабільних соціально-професійних рис і контурів, зайняла відповідне місце в системі соціально-політичних відносин. З'явився сам термін "інтелігенція". В дисертації показана кількість, соціальний і професійний склад інтелігенції на початок XX ст. Автор стверджує, що інтелігенція внаслідок конкретно-історичних обставин відігравала в цей час відносно самостійну політико-ідеологічну роль, а українська інтелігенція взагалі одноосібно представляла політичний провід нації в національно-визвольній боротьбі. Політична орієнтація більшості інтелігенції України була демократичною. Ці обставини великою мірою обумовили характер взаємин радянської влади і інтелігенції, яку ця влада успадкувала від "старих часів", визначили концептуальні основи політики радянської держави щодо інтелігенції.

Аналізуючи ці основи, автор спирається головним чином на праці В.І.Леніна, вважаючи, що засновник радянської держави не тільки виробляв теоретичні засади політики держави в соціальній сфері, а й сам втілював їх в життя. Крім того, В.І.Ленін як практичний політик відбивав у своїх працях і практичних діях деякі масові настрої і почуття, які реально впливали на політику держави щодо інтелігенції.

В дисертації доводиться, що зусиллями Леніна і частини партійного керівництва суто політизовані і здебільшого негативістські підходи до інтелігенції під час громадянської війни еволюціонували в бік більш прагматичних міркувань. Стара, тобто дореволюційна інтелігенція розглядалась як необхідний елемент, "матеріал" для інтелектуального забезпечення переходу від капіталізму до соціалізму. Залучення старої інтелігенції до нового будівництва вважалось при цьому особливим, специфічною формою класової боротьби з відповідним характером дій по відношенню до інтелігенції. В арсеналі засобів залучення старої інтелігенції до соціалістичного будівництва першорядне місце відводилося насильству, хоча згадувалось і досить туманне "перевиховання" інтелігенції, або такий "буржуазний" /за Леніним/ шлях, як встановлення високої заробітної плати кваліфікованим спеціалістам. Отже, початкові основи політики радянської держави щодо інтелігенції будувалися на абсолютизованому класовому підході та утилітарно-прагматичних міркуваннях.

Втілення в життя цих настанов державною партією було задалеки від ідеалу. Прагматичні моменти на протязі 1920-х - 30-х років поступалися місцем гіпертрофії ідеологічних шаблонів. Ставлення в пар-

тії до старої інтелігенції було здебільшого підозріливим, а нерідко і агресивно-негативним. Нова інтелігенція, яка мала бути створеною за рахунок робітників і селян, розглядалася лише як слухняний виконавець "провідної сили пролетарського суспільства".

Відповідно формувалася політика правлячої партії щодо інтелігенції. Значна частина партійного апарату і рядових членів взагалі не сприймали ідеї співпраці зі старою інтелігенцією, про що свідчать дискусії з цього питання на з'їздах РКП/б/ з УШ по XI. В Україні становище ускладнювалось ще й тим, що значна частина української національної інтелігенції була ініціатором і мозком визвольних змагань 1918-1920 рр., тобто була антагоністичною більшовикам політичною силою. Отже тут негативізм щодо інтелігенції підсилювався її "націоналізмом". Крім того, інтелігенція була небезпечним конкурентом партії в ідеологічній сфері, оскільки мала значно вищий інтелектуальний потенціал і сповідувала принципи демократизму, що представляло загрозу для політичного режиму, який будувався на тоталітарних засадах. В дисертації показано, що навіть в період непу, коли можна було б сподіватися на певну ідеологічну лібералізацію, партія неухильно нарощувала тиск на ту частину інтелігенції, яку вважала політичним конкурентом. Це було придушення рештків соціалістичних партій в Україні, інспірування розколу церкви, встановлення жорстокої цензури друку і видовищ, репресії по відношенню до частини інтелігенції, негласна підтримка атмосфери підозріливості і недовіри довкола старих спеціалістів тощо. Все це здійснювалось під гаслами боротьби з "буржуазною" і "націоналістичною" ідеологією. Втім, підкреслюється в дисертації, в 1920-ті роки політика партії, спрямована на повне підкорення собі інтелігенції ще не мала тотального характеру. Неп, українізація і національно-культурне відродження 1920-х давали інтелігенції певну, хоча і дуже обмежену свободу діяльності. З кінця 1920-х років, коли почалася форсована модернізація суспільства і прискорився процес формування тоталітарної держави партія остаточно перейшла на диктаторський стиль взаємин з інтелігенцією, розгорнула репресії проти всього, що не узгоджувалося з її потребами, прийняла курс на масову форсовану підготовку адаптованої до вимог тоталітарної системи інтелігенції.

Таким чином, місце інтелігенції в системі соціально-політичних відносин радянського суспільства мало змінитися докорінним чином. Якщо раніше вона відігравала роль ідеологічно-духовного ферменту, то з 1920-х років її цілеспрямовано перетворювали на соціальну верству, яка мала обслуговувати інтереси тоталітарної держави і повністю змінити своє соціальне обличчя, світогляд, ментальність.

В третьому розділі "Інтелігенція в роки непу" аналізуються основні соціально-політичні процеси, які відбувалися в середовищі інтелігенції протягом першої половини і всередині 1920-х років. Розглянутий процес політичної нейтралізації інтелігенції. Доводячи, що з початку 1920-х років більшість інтелігенції перейшла на позиції політичного нейтралітету, автор простежує коливання політичних настроїв в її середовищі в зв'язку з подіями в партії, змінами в соціально-економічній ситуації. В дисертації значна увага приділена "зміновіхвісту"- популярній серед частини інтелігенції ідейній течії. Її прибічники виступали за співпрацю з радянською владою без переходу на ідеологічні позиції більшовиків. "Зміновіхвісту" зародилося серед російської і української еміграції в Європі і швидко набуло поширення в СРСР. Якщо Москва в цілому прихильно ставилася до цієї течії і навіть підтримувала деяких її представників за кордоном матеріально, то українське партійно-державне керівництво ставилось до "зміновіхвістів" негативно, переслідуючи їх. Після процесу так званого "Центру дії" в Києві "зміновіхвісту" фактично припинило своє існування в Україні. В дисертації підкреслюється, що інтелігенція вже в 1920-ті роки була позбавлена можливості і права вільно висловлювати свої політичні погляди, якщо вони не збігалися з офіційно дозволеними. Її політично активна частина постійно перебувала під наглядом ДПУ. В результаті в другій половині 1920-х років закінчився процес тотальної політико-ідеологічної зовнішньої уніфікації інтелігенції. Одночасно почався процес втягнення в орбіту офіційної ідеології конформістської частини старої інтелігенції, яка швидко і безоглядно кинулась підтримувати ще не так давно ворожу їй владу.

Вже з початку 1920-х років держава розгорнула процес "радянзації" інтелігенції, який був логічним продовженням її політичної нейтралізації. Оскільки інтелігенція була об'єктом абсолютизованого класового підходу, простої її участі в господарському і культурному житті було не достатньо. Вона мала змінити своє соціально-політичне обличчя, стати "радянською" за поглядами, мисленням, стилем життя тощо. Проблема "радянзації" вирішувалась багатьма шляхами: переорієнтацією соціальних джерел її формування, "перевихованням" старих спеціалістів, придушенням її нонконформістської частини тощо. При цьому перевага надавалась насильницько-адміністративним заходам.

Оскільки базою формування інтелігенції залишалася вища школа, партійні і державні органи робили все для її класової переорієнтації. З метою "нейтралізації буржуазно-кадетської професури" в Україні були ліквідовані університети, замість них створювалися інститути на-

родної освіти, народного господарства і медичні інститути. У вузах вводилась посада політкомісара, який мав повноваження, більші, ніж у ректора і призначався губкомом партії. Університетська автономія, завойована прогресивним студентством і професурою ще в часи царизму, була скасована. Опанувавши таким чином систему підготовки кадрів інтелігенції, радянська влада почала адміністративно-насилюючим шляхом регулювати соціальний склад студентства: в напрямку його "пролетаризації". У 1921-1925 рр. щороку проводилися чистки студентського складу за класовим принципом. З вузів виганялися "буржуазні елементи". Одночасно здійснювались заходи по збільшенню "робітничого прошарку" серед студентів: створювались робітничі факультети, запроваджувалась система класових розрядок тощо. Підхід був суто механістичний: збільшити відсоток вихідців з "класово близьких" владі верств населення. При цьому значно постраждала якість нових кадрів інтелігенції, їхній професійний рівень. В середині 1920-х років в "радянській" вищій школі відбувся перелом: відсоток вихідців з робітників і селян, прийнятих у вузи, перевищив відсоток службовців та "інших".

Паралельно розгорталася "радянська" науково-викладацької інтелігенції: створювалася система вищої партійної освіти, де готувалися викладачі суспільно-політичних дисциплін, здійснювалось висування спеціалістів-комуністів з виробництва на викладацьку роботу, були створені підконтрольні партії пролетарські об'єднання науково-вузівської інтелігенції - секції наукових працівників /СНП/ тощо.

В справі створення відданої радянській владі управлінської інтелігенції величезна роль належала висуванству. Маючи суто класовий характер, висуванство, на думку автора, теж сприяло зниженню якісного рівня інтелігенції.

Особливу увагу в дисертації приділено процесу "завоювання" владою Всеукраїнської Академії наук /ВУАН/. Вона завжди розглядалася владою як один з "бастіонів буржуазної науки". Атакуючи цей "бастіон" влада вдавалася до всіх заходів - від адміністративно-репресивних до гри на міжособових відносинах в академії. "Радянська" ВУАН завершилася тільки наприкінці 1920-х - початку 30-х років, після її реорганізації, чисток її складу, репресій частини наукових працівників академії.

Автор робить висновок, що "радянська" інтелігенція, як початковий етап творення нової, радянської інтелігенції, була заснована на принципах абсолютизованого класового підходу. Вона спрямовувалась у першу чергу на зміну соціально-класових рис інтелігенції на шкоду її кваліфікаційному, професійному, загальнокультурному рівню,

обернулася початком деінтелектуалізації і дегуманізації інтелігенції.

Важливе значення в житті інтелігенції 1920-х років мала політика українізації. Автор зауважує, що українізація була аналогом непу, тільки в області культури, і певною мірою спрямовувалася на те, щоб опанувати процес національно-культурного відродження, який розпочався силами української інтелігенції значно раніше. В дисертації показано, що все що виходило за межі офіційної політики українізації /"Просвіти", національні "ухили" в літературі і мистецтві тощо/ влада всіляко придушувала, що негативно впливало на розвиток національної інтелігенції. Разом з тим, підкреслюється в роботі, політика українізації справила величезний позитивний вплив на соціальний розвиток національної української інтелігенції. Швидко збільшувалась кількість етнічних українців в складі студентства вузів, а це створювало сприятливі умови розширеного самовідтворення української інтелігенції. Збільшувався відсоток українців серед інженерно-технічної, наукової, педагогічної інтелігенції. Це була своєрідна українізація інтелігенції. Все це сприяло підвищенню соціального статусу української інтелігенції, її самосвідомості, що викликало занепокоєння "верхів" і згодом призвело до звинувачень її в "націоналізмі" і масових репресій під гаслами боротьби з ним.

Розділ завершується аналізом змін у складі і структурі інтелігенції, в її матеріально-побутовому становищі. Спираючись на опубліковані і архівні статистичні дані, автор доводить, що в період непу різких змін в соціальних характеристиках інтелігенції не спостерігалося. Незважаючи на всі зусилля влади стара інтелігенція займала домінуюче становище в головних галузях інтелектуально-духовного життя. Вона складала рішучу більшість серед кваліфікованих спеціалістів. Загальна кількість інтелігенції республіки в цей час майже не змінилась, стабільною залишалась її професійна структура, етнодемографічні характеристики. Разом з тим в цей час склалися організаційні і суспільні передумови для масштабних форсованих змін усіх цих показників.

Період непу був часом неоднозначних зрушень в матеріально-побутовому становищі інтелігенції. З одного боку, воно поступово покращувалось у порівнянні з роками розрухи, з другого - воно залишалось набагато гіршим у порівнянні з дореволюційними часами. Автор показує, що так зване "підкування" радянської влади інтелігенцією, її видатними представниками, мало здебільшого декларативний і вельми обмежений характер. Виходячи з вузькопрагматичних міркувань, влада

створювала окремим представникам і групам інтелігенції /переважно науково-технічної/ відносно пристойні на той час матеріально-побутові умови, залишаючи більшість інтелігенції на становищі "інтелектуального пролетаріату". Автор вважає, що соціальна політика держави в цій галузі була ще одним засобом підкорення інтелігенції. В дисертації наведені порівняльні дані про матеріально-побутове становище різних професійних загонів інтелігенції, показана діяльність її профспілкових об'єднань, спрямована на його покращення.

Четвертий розділ "Інтелігенція після "великого перелому" хронологічно охоплює період з кінця 1920-х до кінця 1930-х років. Наприкінці 1920-х країна перебувала в стані економічної і соціально-політичної кризи, викликаній переходом від непу до форсованої модернізації економіки в дусі ортодоксально-комуністичних доктрин і загостренням політичної боротьби в "верхах". Це безпосередньо позначилося на розвитку інтелігенції. Після інспірованих за вказівками партійної верхівки показових політичних процесів над представниками старої інтелігенції /"Шахтинська справа", справа "Спілки визволення України", процес "Промпартії" тощо/ почалися масові пошуки "шкідників" серед інтелігенції, а репресії серед української інтелігенції вже в цей час фактично стали масовими. Стара інтелігенція була деморалізована і залякана, різко знизився її соціальний статус. Почалася галаслива кампанія проти її "аполітичності і нейтралізму", розгорнулися чистки серед інтелігенції. Аналізуючи всі ці процеси, автор робить висновок, що саме рубіж 1920-х - 30-х років став початком кінця старої інтелігенції, яка менше ніж за десять років просто була знищена і частково асимільована в складі нової інтелігенції.

Одночасно розгорнулося форсоване формування нової, так званої "робітничо-селянської інтелігенції": Великий стрибок 1930-х років, який супроводжувався колосальними змінами в структурі суспільного виробництва та інтенсивним ростом попиту на кваліфіковані кадри, викликав необхідність прискороного і розширеного відтворення кадрів інтелігенції, спочатку виробничо-технічної, наукової, а згодом і всіх інших її професійних загонів. При цьому всі особливості, притаманні підготовці нової інтелігенції у 1920-ті роки /класовий підхід до формування її кадрів, регулювання складу і т.п./ у 30-ті роки знайшли свій подальший розвиток і призвели до корінних змін в її соціальному обличчі. В дисертації наводяться дані про реорганізацію системи підготовки кадрів інтелігенції наприкінці 1920-х - у 30-ті роки, про дефіцит кваліфікованих спеціалістів в Україні, показані фо-

рми і методи регулювання соціального складу нової інтелігенції, спрямовані на її "пролетаризацію". Автор вважає, що так званий класовий підхід до підготовки нової інтелігенції в 1930-ті роки був доведений до абсурду, що призвело до катастрофічного падіння якості інтелігенції при швидкому збільшенні її кількості. В дисертації підкреслюється, що форсована підготовка нової інтелігенції у 1930-ті роки була обумовлена не тільки розширенням потреб суспільного виробництва в спеціалістах чи необхідністю підготовки "класово близької" інтелігенції. Проблема кадрів інтелігенції була створена багато в чому штучно, по-перше, внаслідок містифікацій про шкідництво старої інтелігенції і репресій серед неї, по-друге, через перекачування значної частини кваліфікованих спеціалістів у бюрократичний апарат, який швидко збільшувався в ці часи; по-третє, внаслідок низького якісного рівня нових кадрів, який доводилось компенсувати збільшенням їх кількості. В 1930-ті роки в Україні і в цілому в СРСР дійсно була створена нова, робітничо-селянська за своїм походженням інтелігенція. Проте за своїми функціями вона не відбивала інтересів робітників і селян, а була за незначним виключенням поставлена на служіння тоталітарній державі.

Незважаючи на це, інтелігенція продовжувала виконувати суспільно-конструктивні функції. Вона була дійовою силою індустріально-технічної модернізації, ліквідації культурно-технічної відсталості країни. Значну увагу в дисертації приділено громадським формам участі інтелігенції в глобальній реконструкції народного господарства: її внеску в рух винахідників і раціоналізаторів, в створення нової техніки і технологій, аналізуються різні аспекти її участі в соціалістичному змаганні, розглядається її внесок в підвищення культурно-технічного рівня робітників. Результати діяльності інтелігенції в цих напрямках були досить суперечливими як з точки зору розвитку суспільства в цілому, так і з точки зору розвитку інтелігенції. З одного боку спостерігався прогрес матеріальної бази суспільства, з другого - стрибок 1930-х коштував країні численних дисбалансів в економічній сфері, великих зайвих витрат. Ця суперечливість позначилась на інтелігенції. Її творчий внесок у розвиток країни був величезним і в той же час вражала заангажованість багатьох форм її участі в побудові "фундаменту соціалізму", формальність громадських і виробничих ініціатив, невідповідність їхніх результатів витраченим силам. До того ж, система різного роду починів, змагань тощо була спробою підняти природні стимули до сумлінної праці штучними, що впливало на свідомість інтелігенції, деформуючи її.

Як окремий аспект теми в дисертації розглядаються репресії проти інтелігенції в 1930-ті роки. Показане розгортання масових репресій серед інтелігенції, починаючи з 1930 р., вперше докладно висвітлений спалах масових репресій в 1933-34 рр. в Україні. Підкреслюючи, що головною удару зазнала саме українська інтелігенція, оскільки головним гаслом репресивної політики була "боротьба з націоналізмом", автор зауважує, що об'єктом репресій була вся інтелігенція, незалежно від національності. Погром почався з старої інтелігенції і швидко перекинувся на ту частину нової, яка з тих чи інших обставин не задовольняла вимог тоталітарної держави. Наслідки терору 1930-х проти інтелігенції були жахливими: був ліквідований величезний інтелектуально-культурний генофонд, розчавлено не тільки стару інтелігенцію, яка була носієм інтелектуально-гуманітарної традиції попередніх поколінь, а й значну частину інтелігенції нової генерації, народженої національно-культурним ренесансом 1920-х років. Створений нею пласт духовної культури піддавався систематичному нищенню і на довгі роки пішов у небуття. Особливе значення мали моральні наслідки терору. Він деморалізував і залякав інтелігенцію, на певний час позбавив її таких споконвічних якостей як незалежність думки, активна громадська позиція, гідність. На зміну прийшли конформізм, нетерпимість, соціальна апатія, духовна і політична розпуста. Терор 1930-х був логічним продовженням тенденцій 1920-х років. Практикуючи підозрілість, насильство по відношенню до інтелігенції, суспільство поступово готувало соціально-психологічний ґрунт для тотального самогубного терору 1930-х.

Четвертий розділ завершується аналізом соціального портрету інтелігенції радянської України кінця 1930-х років. Наведені соціальні, професійні, національні, демографічні, кваліфікаційні та ін. характеристики інтелігенції. Показаний її територіальний розподіл, підрахована загальна кількість. На основі статистичних даних автор доводить, що протягом трохи більше, ніж десяти років загальна кількість інтелігенції і службовців зросла майже в 6 разів. Найвищими були темпи зростання професійних загонів інтелігенції, пов'язаних зі сферою матеріального виробництва і науки, значно нижчими - тих, що були зайняті в сфері освіти і охорони здоров'я. Кваліфікаційно-освітній рівень більшості інтелігенції значно знизився. Інтелігенція значно помолодшала і фемінізувалася. Продовжувалось збільшення українців в складі інтелігенції, але на відміну від попереднього періоду це вже була не українізація інтелігенції, а її етніфікація. Більш збалансованим стало співвідношення між кількістю місць-

кої і сільської інтелігенції. Докорінним чином змінилося соціальне обличчя інтелігенції. Завдяки соціально-регулятивній політиці держави наприкінці 1930-х років в Україні фактично зникла стара, дореволюційна інтелігенція, а її місце зайняла нова, за своїм походженням "робітничеселянська". У соціально-класовому відношенні вона нібито відповідала характеру держави "диктатури пролетаріату", насправді ж, поповнюючись за рахунок деформованих класів, вона по суті перегворилась на декласовану і декласуючу верству.

У висновках узагальнюються основні положення, які винесені дисертантом на захист. Автор підкреслює, що напрямок соціального розвитку інтелігенції в радянській Україні в цілому відповідав об'єктивним, загальносвітовим тенденціям. Однак внаслідок дії ряду суб'єктивних факторів він втратив ознаки органічності, еволюційності і неперервності, став дискретним і перейшов на революційно-катастрофічний шлях. Це призвело до численних деформацій в розвитку інтелігенції, її дебіноменізації. Зміна історичних типів інтелігенції відбулася неприродним шляхом.

У висновках перелічений ряд проблем соціальної історії інтелігенції, які потребують подальшого і поглибленого вивчення. Даються практичні рекомендації загального характеру щодо розбудови взаємин держави і інтелігенції на перспективу, формування соціальної політики щодо інтелігенції.

III. ПУБЛІКАЦІЇ З ДОСЛІДЖУВАНОЇ ПРОБЛЕМИ:

1. Українська інтелігенція 20-х - 30-х років: соціальний портрет та історична доля. -К.: Глобус-Вік, Едмонтон: Канадський інститут українських студій Альбертського ун-ту, 1992. - 176 с.
2. Сталінізм на Україні: 20-ті - 30-ті роки. -К.: Либідь, 1991. - 344 с. /Співавт.: В.М.Даниленко, С.В.Кульчицький/.
3. Сталінізм і українська інтелігенція /20-ті - 30-ті роки/. -К.: Наукова думка, 1991. -95 с. /Співавт.: В.М.Даниленко/.
4. "Диктатура пролетаріату" і наукова інтелігенція: Україна, 1920-і роки// Вісн. АН України. -1992. -№6. -С.90-97.
5. Українська інтелігенція в 1933 р. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Респ. міжвідомч. зб. -К.: Наукова думка, 1992. -Вип.2. -С.92-98.
6. "Шахтинська справа" // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. -К.: Наукова думка, 1991. -Вип.1. -С.36-45.

7. Передмова // Репресії 20-30-40-х і початку 50-х років на Україні: Наук.- допоміжний бібліогр. покажчик. -К., 1992. -С.5-10.
8. Що таке "націонал-ухильництво?" // Історія України в запитаннях та відповідях. -К.: Знання, 1991. -С.40-41.
9. УТОРНІТСО: епізод з історії "політичного виховання" інтелігенції в умовах тоталітаризму // Минуле України: відновлені сторінки. -К.: Наукова думка, 1991. -С.135 - 150. /Співавт.: Л.І.Ткачова/.
10. Академік М.І.Яворський: доля вченого // Укр. іст. журн. -1990. -№8. -С.75-86.
11. Коли і як проходив процес СВУ? // Історія України в запитаннях і відповідях. -К.: Знання, 1990. -Вип.2. -С.32-34.
12. К истории мифологизации общественного сознания в период становления сталинизма /20-е - 30-е годы/ // Молодь і актуальні проблеми історичної науки: Тези У суспільно-політичних читань /Київ, 29-30 травня 1990 р./.. -К., 1990. -С.101-103.
13. Україна, 1933-й // Під прапором лєнінізму. -1990. -№5. -С.65-70.
14. Проба штыка: "шахтинское дело" - театр политического абсурда // Донбасс. -1990. -№5. -С.75 - 91.
15. Як проходить процес реабілітації інтелігенції України, що була репресована в 20-ті - 30-ті роки // Історія України в запитаннях та відповідях. -К.; Знання, 1989. -С.44 - 46.
16. "Шахтинское дело" // Под знаменем лєнінізму. -1989. -№22. -С.55 - 61.
17. Доля академіка С.О.Єфремова // Під прапором лєнінізму. -1989. -№19. -С.75-78.
18. О белых пятнах в истории интеллигенции Украины // Молодежь и актуальные проблемы исторической науки: Тезисы общественно-политических чтений, посвященных 70-летию комсомола Украины /7-9 июня 1989 г., Черновцы/. -К., 1989. -С.132-135.
19. Участие производственно-технической интеллигенции в повышении культурно-технического уровня рабочего класса УССР /1928-1937 гг./ // Тезисы межреспубликанской научно-практической конференции, посвященной 90-летию академика АМ.Панкратовой /Донецк, май 1988 г./.. -Донецк, 1988. -С.94-96.
20. Документи ЦДАЖР УРСР про участь технічної інтелігенції та її професійних об'єднань у соціалістичному будівництві в другій половині 20-х - на початку 30-х років // Архіви України. -1988. -№3. -С.69-71.

21. Діяльність інженерно-технічних секцій профспілок України по підвищенню трудової та суспільно-політичної активності інтелігенції // Укр. іст. журн. -1987. -№9. -С.75-82.
22. Особливості становлення радянської технічної інтелігенції в 1926-1935 рр. // Укр. іст. журн. -1986. -№12. -С.94-95.
23. Про діяльність науково-технічних секцій профспілок України /1935-1937 рр./ // Укр. іст. журн. -1985. -№10. -С.75-80.

Кашиню

Підписано до друку 1105.93 Формат 60x84 1/16
Ум. друк. арк. 1,86 Обл. вид. арк. 2,0
Тираж 100. Зам. 401 1993 р. Безплатний

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України АН України
Київ-1, Грушевського, 4

465953

AB 27.647

AB 27.647